

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בהר בחוקותי, תשס"ט
מספר 809מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

תולעת השני כרמיל וקרמז

במזמור "אשת חיל" הנאמר מדי ליל שבת (משלי ל"א) כתוב שבני ביתה של אשת החיל לבושים "שנים" שהיא צורת הריבוי של "שני". רכיב זה נזכר רבות גם בפריטי המשכן ובקרבות, שהשבת אנו מסיימים את עיקר העיסוק בהם. להלן נקדיש את דברינו לבריור טיבו.

לצבע האדום הזוהר יש שמות מרובים בלשון העברית, בארמית, בערבית ובשפות אחרות. בלשון המקרא יש שימוש מרובה במילה "שני" (וכאמור, ברבים - "שנים"), לרוב בצירוף "תולעת", למשל: "וְעֵשֶׂת פְּרֶכֶת תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ מְשֻׁרָר" (שמ' כו: לא), וכן: "אם-יִהְיֶה חֲטָאֵיכֶם פְּשָׁנִים פְּשָׁלָג יִלְבִּינוּ" (יש' א: יח). מהמילה תולעת נגזר שם עצם נוסף לשני, והוא תולע או מתולע, כמו: "מִגֶּגֶן גְּבִיִּיהוּ מְאָדָם אֲנָשֵׁי-חֵיל" (נחום ב: ד), כלומר אנשי צבא שמלבושם אדום, שכן המילה "מְאָדָם" מקבילה למילה "מְתַלְעִים" ועוד: "אם-יִאֲדִימוּ כְּתוֹלַעַ פְּצָמָר יִהְיוּ" (יש' א: יח). המילים 'תולעת' ו'שני' כתובות במחובר ובמהופך: "וְתֵכֶלֶת וְאַרְגָּמָן וְתוֹלַעַת שָׁנִי וְשֵׁשׁ וְעֵזִים" (שמ' כח: ד) אך גם: "וְיַעֲץ אֶרֶז וְשָׁנִי תוֹלַעַת וְאֶזֶב" (ויק' יד: ד).

מילים חלופיות לשני בתרגומים הארמיים הן זהורית, זהוריתא, זהורי או סגונא, בגלל הצבע האדום הזורח והזוהר. רבנו סעדיה גאון בתרגומו הערבי לתורה תרגם את השני במילה "קרמז", וראב"ע כתב על שני בהסתמכו על רס"ג: "והגאון אמר בו קרימז, כי הוא אדום רק איננו כצבע הארגמן" (שמ' כח: ד). מילה מקראית נוספת הנרדפת לשני היא "כרמיל" ככתוב: "וְעֵתָה שְׁלַח-לִי אִישׁ-חֶכֶם לַעֲשׂוֹת בְּזָהָב וּבַכֶּסֶף וּבְנַחֲשׁוֹת וּבַפְּרָזֶל וּבְאַרְגָּמָן וְכַרְמִיל וְתֵכֶלֶת" (דבה"ב ב: ו), וכן: "וְאָבִיו אִישׁ-צָרִי יוֹדֵעַ לַעֲשׂוֹת בְּזָהָב וּבַכֶּסֶף בְּנַחֲשׁוֹת... בְּאֶבְנִים וּבְעֵצִים בְּאַרְגָּמָן בְּתֵכֶלֶת וּבַבּוֹץ וּבַפְּרָמִיל וּלְפַתַּח כָּל-פְּתוּחַ... וַיַּעַשׂ אֶת-הַפְּרֶכֶת תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן וְכַרְמִיל וּבּוֹץ וַיַּעַל עָלָיו כְּרוֹבִים" (שם, יג; ג: יד).

המילה "קרם" בפרסית פירושה תולעת. ייתכן שממנה נגזרה המילה קרמז, וכן המילים xoxxivos ו-coccum ביוונית והמילים crimson ו-scarlet באנגלית, מציינות גוני אדום. מכאן אפשר אולי להבין את הנאמר בשיר השירים: "רֵאשֶׁתְּךָ עָלַיךָ כְּפַרְמֶל וְנִדְלַת רֵאשֶׁתְּךָ כְּאַרְגָּמָן מִלֶּךְ אֶסּוּר בְּרֶהֱטִים" (ז: ו). על פי פשט הכתוב, הדימוי הוא ששער ראש העלמה שופע כיערות הכרמל. אך "כרמל" מקביל בכתוב ל"ארגמן", ולכן כותב אבן עזרא בפירושו לפסוק: "יש אומרים הר הכרמל ואיננו כי אם עין, וכן בדברי הימים כתוב וכרמל עם ארגמן". "עין" פירושה צבע, גוון, כמו "וְעֵינֵינוּ כְּעֵין הַבְּדֹלַח" (במ' יא: ז), כלומר גוון כגון הבדולח, וכן: "לא הפך הנגע את עינו" (ויק' יג: נה). יש מילה נוספת המופיעה במקרא ומשמעותה צבע, ושורשיה בשפה האכדית: "הֶמָּה רְכְּלִיךְ בְּמַכְלָלִים בְּגִלּוּמֵי תְּכֵלֶת וְרֶקְמָה וּבְגִנְזֵי בְרָמִים" (יח' כז: כד). מדובר במילה האכדית brimu או baramu המציינת צבע או אריגים צבעוניים.

מהי תולעת השני ושימושה בקודש

סעיף זה דן בשאלת הזהות של תולעת השני. האם לפנינו בעל חיים? ואם כן, מה צורתו ומה צבעו? והאם אפשר להשתמש בצבע סינתטי ששווה כימית לצבע הטבעי המופק מתולעת השני?

כבר השם המקראי "תולעת שני" קובע שזאת תולעת, היינו בעל חיים, והתלמוד הירושלמי כותב במפורש שהתולעת היא יצור חי: "תולעת שני – מה תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל דבר שיש בו רוח חיים" (כלאים פ"ט ה"א). המדרש הגדול מלמדנו על צבעה, צורתה וגודלה של התולעת תוך שימוש בדימוי של זרעי חרוב ואוג, צמחים הגדלים בנופי הארץ: "והתולעת היא הגרגרים האדומים ביותר, הדומין לגרעיני החרובין והם כמו האוג. ותולעת כמו יתוש יש בכל גרגר מהן ובהן צובעין" (שם, שמ' כח: א). ועוד תיאור לתולעת השני: "תכלת אילו הגידים וארגמן זה הבשר. תולעת שני זה הדם" (מדרש הגדול לשמ' כה: ג). יוסף בן מתתיהו כותב: "ועלה במחשבה לתת בתולעת השני את סמל האש" (מלחמות היהודים ה: ד). רבנו נתנאל בן ישעיה בספרו "מאור האפלה" כותב (בפירושו לשמ' כ"ה):

ותולעת שני – הוא הצבע האדום שאדמומיותו חזקה ונקרא תולעת לפי שהוא נצבע בגרגירים אדומים, הדומים לגרגירי האוג ויש בתוך כל גרגר תולעת קטנה, כותשין אותם הגרגרים עם תולעיהן וצובעין בהן. לפיכך נקרא תולעת על שם התולעת שבתוך אותם הגרגרים.

הצבע האדום מכונה כאמור גם זהורית, והביטוי "לשון של זהורית" מופיע הרבה. ה"לשון" משמשת בהשאלה לדימויים שונים. למשל "לְשׁוֹן אֶשׁ" (יש' ה:כד); "לְשׁוֹן הַזָּהָב" (יה' ז:כד); "מְלִשׁוֹן הַיָּם" (שם טו:ה). יש לשונות של בדים צבועים כגון "לשונות של ארגמן" (בבא קמא כא ע"א), ו"לשון של זהורית" שעשויה מצמר צבוע בתולעת שני היא הזהורית. רש"י הגדירה בלשונו: "צמר סרוק ומשוך כמין לשון וצבוע אדום" (יומא לט ע"א).

בתקופות המשכן והמקדש היו שלוש לשונות שָׁנִי: זו הנשרפת של פרה אדומה, זו של שעיר המשתלח וזו של מצורע. שלושתן שימשו לקשירה (יומא מא ע"ב):

כי אתא רב דימי אמר רבי יוחנן שלש לשונות שמעתי: אחת של פרה ואחת של שעיר המשתלח ואחת של מצורע. אחת משקל עשרה וזו ואחת משקל שני סלעים ואחת משקל שקל. ואין לי לפרש כי אתא רבין פירשה משמה דרבי יונתן: של פרה משקל עשרה וזו ושל שעיר המשתלח משקל שני סלעים ושל מצורע משקל שקל.

הסיפא שמסר רבין מבהירה את הרישא וקובעת את המשקלים לכל פרט ופרט. הרמב"ם הבהיר והרחיב, וזה לשונו: "לשון של זהורית לפרה, משקלו חמשה סלעים שהם עשרים וזו" (פרה פ"ג, ה"ב); "לשון של זהורית שקושרים בשעיר המשתלח משקלה שני סלעים" (עבודה פ"ג, ה"ד); "לשון של זהורית של מצורע, משקלה שקל אחד" (קרבנות פי"א, ה"א).

במשקלים של היום ניתן לומר שלשון זהורית של פרה – משקלה שמונים גרם, לשון זהורית של שעיר משקלה שלוש ושמנים גרם. ולשון של מצורע משקלה שמונה גרם. זו של פרה שקלה יותר מהשאר, כי היא נועדה גם להגדיל את אפרה של הפרה. שני של שעיר צריך היה להספיק לחוט כדי קשירה בין קרני השעיר ואל הסלע, ואילו לשון זהורית של מצורע מידתה מועטה מן השתיים, כי די בה כדי לאגוד את האזוב והארז לאגודה אחת.

מן הכתובים למדים שלשון של זהורית שימשה עם שאר המרכיבים לכפרה, לקשירה ולסימן למחילה, אם הלבנה. עוד למדים ממקורות מאוחרים, מהשו"ת, ש"לשון זהורית" הייתה מטבע לשון שביטאה אזהרה בגלל שימושה בקודש וסימלה אודם חטא ולובן כפרה. בשאלות ותשובות מהמאה ה-20 שנשלחו ממצרים לישראל נכתב: "וטוב להזהיר בלשון של זהורית, לאנשים יודעי ספר ויראי ה' שלא לטעום אא"כ יאכלו אחר הקידוש כזית דגן ואפילו מפת הבאה בכסנין" (שו"ת יביע אומר חלק אר"ח סימן יט פסקה 3). ועוד נאמר בעניין אמירת בקשות (שם, חלק ד אר"ח סימן לר פסקה 10):

וכן נהגו להקל בזה כשאומרים בקשות ויש להם ע"מ שיסמוכו אלא שיש ללמדם בלשון של זהורית שבמקום גילה שם תהא רעדה והשי"ת לא ימנע טוב להולכים בתמים והוא יפתח ליבנו בתלמוד תורתו.

בשו"ת "יחווה דעת" מאותו זמן ומקום נאמר בעניין אריכות התפילה (חלק ב סימן ה פסקה 4):

גם יש להזהיר את החזנים בלשון של זהורית שלא להאריך יותר מדי בתיבה אחת של מהתפלה, או בקדיש ובקדושה, להשלים משקל המנגינה מפני שעל ידי כך המילה מאבדת את משמעותה לרוב האריכות.

באשר למקור החומר ממנו מופק הצבע מדגישה התוספתא במנחות (מהדורת צוקרמאנדל, ט, טז): "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון. הביא שלא מן החלזון פסולה שני תולעת. מן התולעת שבהרים הביאה, שלא מן התולעת שבהרים פסולה". ניתן ללמוד מהתוספתא כי הפקת הצבע חייבת להיות מהמקור הטבעי בלבד ולא ניתן להשתמש בחומר בעל הרכב כימי זהה. התכלת מהחלזון והשני מן התולעת.

שימושי חולין

מלבד השימוש בחוטים ובלשונות הצבועים שני בבגדי קודש, במשכן ובמקדש ובקרבנות, היה גם שימוש נרחב בצביעה זו לצרכי חולין. השימוש הראשון במקרא בחוט השני נעשה לקביעת סימן לבכור בלידת תאומים. בתיאור לידת התאומים שילדה תמר ליהודה כתוב (בר' לח:כח-ל):

וַיְהִי בַּעֲת לְדִתָּהּ וַהֲגַה תְּאוּמִים בְּבִטְנָהּ. וַיְהִי בְּלִדְתָּהּ וַיִּתֵּן-יָד וַתִּקַּח הַמַּלְאָכָה וַתִּקְשֹׁר עַל-יָדוֹ שְׁנֵי לְאָמֹר זֶה יִצְאָרְאֵנָה. וַיְהִי כַּמְשִׁיב יָדוֹ וַהֲגַה יִצְאָרְאֵנָה וַתֹּאמֶר מַה-פְּרָצָתָ עָלַיךָ פְּרָץ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ פְּרָץ: וְאַחַר יִצְאָרְאֵנָה וַיִּקְרָא שְׁמוֹ נָח.

שימוש אחר היה לסימן זיהוי של בית, כדברי המרגלים לרחב (יהו' ב:יט):

הִנֵּה אֲנַחְנוּ בָּאִים בְּאֶרֶץ אֶת-תִּקְנֹת חוֹט הַשְּׁנֵי הַזֵּה תִקְשְׁרֵי בַחלוֹן אֲשֶׁר הוֹכַדְתָּנוּ בּוֹ נֶאֱת-אֲבִיךָ וְנֶאֱת-אִמְךָ וְנֶאֱת-אֲחִיךָ וְנֶאֱת כָּל-בֵּית אֲבִיךָ תִאֶסְפֵי אֵלַיךָ הַבְּיָתָה.

כדי להוריד ולהעלות אנשים בעלי משקל היה החוט צריך להיות שזור לחבל. בעת כיבוש יריחו על ידי בני ישראל נאמר: "וַתִּקְשֹׁר אֶת-תִּקְנֹת הַשְּׁנֵי בַחלוֹן" (שם כ).

במקורות מסופר שהשתמשו גם בלשונות צבועים ארגמן¹ או תכלת (מנחות לה ע"א):

א"ר יהודה: מעשה בתלמידו של ר"ע שהיה קושר תפיליו בלשונות של תכלת ולא אמר לו דבר... מעשה בהורקנוס בנו של ר' אליעזר בן הורקנוס שהיה קושר תפיליו בלשונות של ארגמן ולא אמר לו דבר.

¹ לארגמן גוון מעט שונה מהתולעת והוא מופק ממקור שונה.

בגדים צבועים שני שימשו סמל לזוהר ועדנה, ובראשית תקופת המלוכה דוד מקונן: "בְּנוֹת יִשְׂרָאֵל אֶל-שָׂאוֹל בְּכִינֹה הַמְּלִבְשָׁכֶם שְׁנֵי עַם-עֲדָנִים הַמַּעֲלָה עָדֵי זָהָב עַל לְבוּשָׁכֶן" (שמו"ב א: כד) בגדי צמר צבועים שני נותנים תחושת חום הרוחקת את הקור, כמו ביתה של אשת החיל שעמה פתחנו את המאמר: "לא תירא לביתה משלג כי כל ביתה לבוש שנים" (משלי לא: כא). והמדרש אומר (ילקוט שמעוני, מש' לא):

לא תירא לביתה משלג – זו רחב הזונה כשבאו ישראל להחריב את יריחו לא נתיראה, מפני שנתנו לה סימן את תקות חוט השני. מרבדים עשתה לה זו בת שבע וזכתה ויצא ממנה שלמה שהיה מרוקם בשש וארגמן.

מעשה באם אוהבת "שהיא מקשטה את בנותיה ומלבשתן זהורית" (פסיקתא רבתי רפ, כו), אך הצטבעות והתקשטות יתר בלבוש שני נחשבו גנאי ופריצות, לכן אומר הנביא: "מֵה-תַעֲשֵׂי כִּי-תִלְבְּשֵׁי שְׁנֵי כִּי-תַעֲדֵי עֲדֵי-זָהָב כִּי-תִקְרָעֵי בַפּוֹךְ עֵינֶיךָ לְשׂוֹא תַחֲיִפֵי מְאֹסוֹ-בְךָ עֲגָבִים נִפְשֶׁךָ יִבְקָשׁוּ" (יר' ד: ל). השולמית מתוארת בשיר השירים באודם השני, באודם גרגרי הרימון, עם שחור הצמה, וכך נכתב עליה: "כְּחוּט הַשְּׁנֵי שִׁפְתוֹתֶיךָ וּמִדְּבַרְךָ נֶאֱנָה כְּפֶלַח הַרְמוֹן רִקְתָּךְ מִבְּעַד לְצַמְתָּךְ" (ד: ג). יאה תיאור זה המשלב יופי חיצוני עם נוי פנימי - צניעות הדיבור ומלאות של חכמה כרימון.

חופת חתנים הייתה אף היא ארוגה בחוטי זהורית עם חוטי זהב וזהרים, כפי ששנינו: "מאי חופת חתנים? זהורית המוזהבות. תניא נמי הכי: אלו הן חופת חתנים? זהורית המוזהבות, אבל עושה פפירית² ותולה בה כל מה שירצה" (סוטה מט ע"ב). ולשון רש"י שם:

זהורית המוזהבות, טלית צבועה שני ובו טסי זהב עד שמעמידן אותה כמין כיפה, אבל עושה אותה פריפיר כמין כיפה של מעגלי עץ, כמו שאנו עושין ותולין בה, צנופים ורדידי זהב כמו שאנו עושין.

כשדה הקרב שימש צבע התולע להטלת אימה ופחד על האויב; אודם הלבוש, ברק האש וכלי הזין המתערבבים עם הדמים השפוכים. כך מתוארים חילותיהם של האשורים: "מִגֵּן גְּבַרְיָהוּ מְאָדָם אֲנָשֵׁי-חֵיל מְתַלְעִים בְּאֵשׁ-פְּלֹדֶת הַרְכָּב בְּיֹום הַכִּינוֹ וְהַפְּרָשִׁים הֶרְעָלוּ" (נח' ב: ד).

זכריה דורי

דוקטורנט במחלקה לתולדות ישראל

² פפירות הם סלים קטנים בגבעולי צמח הגומא (פפירוס), ובתוכם הניחו חפצי חן.